

“BILGA XOQON” ASARIDAGI VOQEALARNING TARIXIY DALILLAR BILAN MUTANOSIBLIGI**Jamoliddinova Durdona***I-bosqich magistranti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Isajon Sultonning tarixiy roman yaratishdagi mahoratiga alohida e’tibor qaratildi. Uning “Bilga Xoqon” romanidagi tarixiy shaxslar va badiiy to’qimalarning mutanosibligi o’rganildi.*

Annotation. *This article focuses on Isajon Sultan's skill in creating historical novels. The balance of historical figures and artistic textures in his novel "Bilga Khokan" is studied.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается мастерство Исаджона Султана в создании исторических романов. Анализируется баланс исторических персонажей и художественных деталей в его романе «Бильга Хокан».*

Isajon Sul-ton romanida tarixiy faktlar badiiy-falsafiy roman modeli orqali qayta talqin qilinadi. Turkiy xalqlarning tanazzuli, Bilga xoqonning taxtga kelishi, Kulteginning harbiy yurishlari va turkiy davlatni qayta tiklashdagi roli, Xitoy bilan diplomatik munosabatlar, ichki xoinlik, beklarning bo’ysunmasligi tarixiy manbalardagi ma’lumotlar bilan mos keladi. Ammo muallif talqinida Bilga xoqon obrazi ruhiy-falsafiy chuqurlashtirilgan holda taqdim etiladi. Isajon Sul-ton tarixiy shaxsni tashqi - qahramonlik sifat-lari bilan bir qatorda uning ichki olamini, tanlovlari, mas’uliyatlari bilan tasvirlaydi. Adib talqinidagi Bilga xoqon siyosiy arbob sifatida tasvirlanadi.

“Men o’zim urishgim kelib, qorda bota-bota qon to’kishni istab kelmadim, – dedi Bilga xoqon. – Tabg’ach sizni ustimga yuborib, yo sizdan, yo mendan qutulishni ko’zlabdi. Qirg’iz urug’ ishonuvchan, to’g’ri ulus, uni-da ustimga yubormoq istabdi. So’ng uni sizga, sizni unga qayrab ikkingizni yo’q qilmoq istabdi... Yot bir yonda qolib, o’z qondoshingizga tig’ urasizmi?”

Ushbu tasvirlarda Bilga xoqonning siyosiy arbob sifatida qardosh xalqlarni birlashtirish yo’lidagi fikrlari aks etgan. Bitiktoshlarda turkiy xalqlarning tabg’achlar bilan munosabatlari ko’pincha qisqa, fakt shaklidagi qaydlarda aks etadi, ya’ni, aldanish, bo’yin egish, siyosiy bosim, mustaqillikning qayta tiklanishi kabi voqealar sanab o’tiladi. “Bilga xoqon” romanida esa mazkur munosabatlar psixologik dramatism, murakkab diplomatik o’yinlar orqali tasvirlanadi. Natijada, bitiklardagi quruq faktlar badiiy talqinda shaxslararo qarama-qarshilik, yashirin diplomatik strategiyalar, siyosiy hiyla va ruhiy bosimlar uyg’unligida jonlanadi.

O‘rxun bitiklarida “Tabg‘ach budun so‘zini shirin qilur, nozu ne‘matni yog‘dirur” mazmunidagi parcha uchraydi. Isajon Sulton romanida ushbu satrlar ko‘p qatlamli sahnaga aylantiriladi. Muallif Xitoy elchilarining sadosiz jilmayishlari, nozik ohangdagi so‘zlari orqali ular siyosatining asl mohiyatini ochib beradi. Muallif xitoyliklarni “Қоруви кичик, билаги кучсиз, тутуми бўш эмиш.

Kuchsiz kishi o‘trikchi bo‘ladi-ku? Tabg‘ach shunday ekan” tarzida ta‘riflab, “Chin kishisi avroqchi ekan, oziqchi ekan. Turkiylarga yaltir-yultir narsalar, ipak matolar berib, qutqu bilan o‘ziga qaratdi”deya qayd etadi.

Roman muqaddimasi Bilga xoqonning quyidagi mashhur so‘zlari bilan boshlanadi: “Butun Yer yuzi kishi o‘g‘lining qizil qoniga arzimaydi” Bu bilan muallif romanning bosh maqsadi – inson konsepsiyasining mohiyati Yer yuzidagi barcha narsa inson omili, inson qadri uchun ekaniga ishora qiladi. Asar avvalida yoshi bir joyga borgan, vaqt va yaqinlardan ayriliq sabab keksaygan, chag‘ir ko‘zlari xiralashgan, sochi siyraklashgan, inisi Kultegin o‘limidan so‘ng tushkunlikka tushib qolgan Bilga xoqonning badiiy qiyofasi tasvirlanadi. Butun umri jangu-jadal, savashlarda o‘tgan Bilga xoqonning umri yakunida kelgan xulosasi ham shunday edi: butun Yer yuzi kishi o‘g‘lining qizil qoniga arzimaydi.

Muallif o‘z usuliga ko‘ra, asar voqealarini yozishda asl manba ma‘lumotlariga va manbaning bayon qilish uslubiga qat‘iy ergashadi. Asar voqealarini bitiktoshlar tilida va uslubida bayon etish bilan o‘sha davr ruhini kitobxoniga yanada ta‘sirchan usulda yetkazishga muvaffaq bo‘ladi. Roman muqaddimasi butun asar matnini ochuvchi kalit tarzida tuzilgan bo‘lib, unda asarning asosiy voqealariga ishora qiladi. Bilga xoqon tilidan berilgan mazkur ishoralar tarixiy asosga ega hisoblanib, xoqon tomonidan toshga o‘yib yozdirilgan bitiktosh matni mazmunidan olingan. “Inim Kultegin o‘ldi, qayg‘urdim. Ko‘rar ko‘zim ko‘rmasdek, bilar biligim bilmasdek bo‘ldi... O‘zimcha qayg‘urdim. Bir tangri yashar. Kishi o‘g‘li o‘lgali tug‘ilar ekan”. Ushbu satrlar manbada quyidagicha keladi: “Inim Kul Tigin karga bolti, ozim saqintim; korur kozum kormas tag, bilir biligim bilmas tag bolti, ozim saqintim. Od tangri yasar, kisi og‘li qop oligli torumis Ulug‘ bitigdan olingan parchada Bilga xoqon boshdan kechirgan savashlari, jangu-jadallarda qozongan g‘alabalari, ularda inisi Kulteginning ko‘rsatgan qahramonliklari haqida yozaturib, inisidan ayrilish qanchalik og‘ir bo‘lganini o‘z davri nuqtayi nazaridan ifodalaydi. Roman uch bo‘limdan iborat, muqaddimadan so‘ng boshlangan birinchi bo‘lim “Kichik Yish”, “So‘zchilar”, “O‘tukan Yish”, “Bilgaxoqonning o‘tmishi”, “Yig‘in”, “Ko‘gman tog‘i”, “Inigach ko‘l yoqasidagi savash”, “Yishga qaytish”, “Ishbara Yamtarning o‘tmishi”, “Tabg‘achning o‘tmishi”, “Meyli Chur”, “O‘ng o‘qqa yurish”, “Yaris cho‘lida urush”, “Kishi o‘g‘li o‘tmishi”, “Ko‘kyol ona bo‘ri”, “Bayram” nomli jami o‘n olti sahnaga ajratilgan. Birinchi bo‘lim tikboshligi qolmagan, ochligi va yo‘qsilligidan bir-birini yeyar turumga kelgan turkiy xalqlarni bir yergato‘playdi

va ularni birlashtiruvchi maqsadni o‘rtaga tashlaydi. “Yig‘in” sahnasida xalqning xoqon to‘plaguniga qadar tushgan ahvoli tasvirlanadi: “Yovuq-yiroqdan mingdan oshiq er to‘planib kelgan, bola-chaqasi, enalariyu achalari, otalariyu dadalari ozgan-to‘zgan, necha yillardir xoqonsiz, o‘ksib yashayotgan budunni jo‘shirib, bir nech otliq tevarakni aylanib baqirib, yig‘inga chorlardi”¹³¹. Bu sahna orqali xalqni birlashtirish ehtiyoji ikki taraflama ekani, hukmdor uchun uyushgan xalq, xalq uchun yetuk boshqaruvchi, rahbar ehtiyoji izohlanadi. Ya‘ni, sarkardalar, yetakchilar uchun xalq qanchalar lozim bo‘lsa, xalq uchun o‘z ishini va kuchini berishga munosib xoqon shunchalik zarur ekani, xoqonsiz xalq o‘ksik ekanitasvirlanadi. VI asr Osiyo hududida yashovchi turkiyxalqlarda ana shunday o‘ksiklik, ochlik va nochorlik mavjud edi. Bilga xoqon mol, yilqili xalqqa xoqon bo‘lib o‘rnashmagani, ichi oshsiz, tashi kiyimsiz, och-yalang‘och, yovuz, yomon xalq uzra xoqon bo‘lgani haqida bitiklarda qayd etiladi: “Nang yilsig‘ bodunqa olurmam, ichra ashsiz, tashra tonsiz yabiz yablaq bodunta uza olurim. Inim Kul tigin birla sozlashdimiz, qang‘imiz achimiz qaz(g‘anmish budun ata kosu yoq bolmasun)”. Shuningdek, romanda turk, tabg‘ach, jangju, o‘g‘uz, o‘ng o‘q, qirg‘iz kabi qabila nomlari, Tangritog‘, Ko‘gman tog‘i, Yaris cho‘li, Vey daryosi kabi tarixiy toponimlar uchraydiki, muallif ularni tarixiy manbalar asosida asarga olib kiradi. Shuningdek, romanda Bilga xoqonning to‘rt yirik jangi – uch qardosh xalq va tabg‘ach xalqi bilan janglari yoritiladi. Manbalar xoqonning o‘n to‘qqiz yil davomida ko‘plab qabila va elatlar bilan so‘qishgani hamda qozongan g‘alabalaridan xabar beradi. Ammo, janglar orasida ham strategik, ham ko‘lam jihatidan eng yiriklari Isajon Sulton romanida nomi keltirilgan xalqlar o‘rtasida ro‘y beradi. Shunga qaramay, romanda tarixiy faktlardan foydalanishda muallif talqini ko‘zga tashlanadi. I.Sulton asarda tarixda mavjud bo‘lgan, ammo keyin aniqlashning imkoni bo‘lmagan tarixiy ma‘lumotlardan foydalanishdan qat‘iy tiyiladi. Ilmda izohi topilmagan xalqlar, tarixiy shaxslar, joy nomlari va hodisalarni chetlab o‘tib, o‘z asarining bugungi kitobxon uchun tushunarli hamda o‘qimishli bo‘lishiga harakat qiladi. Shuningdek, bitiktoshdagi xronikal ma‘lumotnoma tartibini o‘zining badiiy tasvirlash usuli bilan almashtiradi.

Romanning birinchi bo‘limida xoqonning xalqni birlashtirishi mustaqillikni saqlash maqsadida atrofdagi xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan uch qardosh xalq – to‘qqiz o‘g‘uz, o‘n o‘q hamda qirg‘izlar bilan jang voqealari yoritiladi.

Tarixda mazkur xalqlar bilan kechgan janglar haqida ma‘lumotlar saqlangan bo‘lsa-da, muallif bu janglarni o‘z badiiy niyati hamda roman janri talablaridan kelib chiqib obrazli tarzda qayta quradi.

Xulosa qilib aytganda, Isajon Sultonning “Bilga xoqon” romani tarixiy shaxs va badiiy to‘qima masalasini yuksak badiiy saviyada hal etgan asardir. Muallif tarixiy haqiqatga tayangan holda, badiiy tafakkur imkoniyatlaridan samarali foydalangan va tarixiy shaxs

obrazini ko‘p qirrali, chuqurva ta’sirchan qilib yaratgan. Ushbu roman o‘zbek tarixiy romanlari rivojida muhim bosqich bo‘lib, milliy tarixni badiiy idrok etish, tarixiy xotirani tiklash va yosh avlod nima’naviy barkamol etib tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.